

Мара

Чайка Дніпрова

Віки за віками минають, спливають, як хвиля на морі, як хвиля: то зносить пісок в глибину, то знову наносить на берег, – так само і час виробляє: то зітре і сліду не кине того, що колись існувало, то знову розкриє безодню свою і викине давнє минуле людям на диво.

В руїнах, землею покритий, порослий весь бур'янами, лежав Херсонес стародавній і мовчки мовчав про минулі колишні дні. Настав інший час. В руїнах забутих зібралися люди нові, розкопали, розкрили німу могилу, шукають, питаються правди давнії дні. Білі руїни блищать соромливо проти веселого сонця; порожні цистерни суворо чорніють; розбиті боги не пишають в розвалених древніх храмах: у землю, в густі бур'яни ховають скалічене тіло. І город замерлий неначе зітхає, неначе аж стогне під ломом, під заступом гострим. Злякана грюком, з темних печер та провалів сумна мара вилітає і носиться скрізь понад містом померлим. Вдень же під сонцем ясним не посміє вона показати обличчя, – вночі ж побачиш її, і почувеш: то хмаркою лине по небі над містом, то вогником синім блукає в каміннях, зітхає, шуршить невидимим крилом, а в хвилях співучих, під берегом, круто звисаючим в море, щоденно, щочасно ридає, зітхає, перебира камінцями та шепче.

Місяць на небі засяє – і з білої піни, з туману встають якісь постаті дивні, танком перед скелею ходять, і скеля тоді оживає: ворухнеться сивий бур'ян на чолі і, весь тремтючи, одхиляється камінь од скелі, звисає над морем; той камінь, – поглянь, – вже не камінь: то дід вельми древній, у темній одежі, а лисина ясно блищить у місячнім сьайві, сива, густа борода по коліна, в руці його молот, різець та ще циркуль, другою ж манить із моря до себе своїх прехороших гостей. І підходять усі по черзі: то дівчина жвава, то пишная жінка, то хлопець стрункий, то велетень гордий з обличчям царським, то дитятко маленьке; підходять до діда і жалібно молять-благають об чімсь.

Дід оглядає їх пильно, – і кожну ту постать скалічено тяжко: в тієї руки, у тієї ноги, голови або часом і тіла нема з половини. Побачить се дід, – застогне хрипливо і пхне її в море; вона заголосить і, в море упавши, розсиплеться вщент камінцями: то збирає до купи, то лічить, то знов розкидає, то тяжко зітхає. А тільки зоря світова засяє на сході, – старий поспішає на скелю, оглянеться сумно кругом і – тільки побачить в руїнах свій город – застогне і каменем тяжко впаде, а душа його тихо марою полине по древніх убогих руїнах.

Давно колись, дуже давно, як руїна ося прозивалася ще Херсонесом славетним, коли ще гойдалися густо при березі грецькі галери, а берег, мов та комашня, кипів-гомонів од народу, гора ж красувалась храмами, садками, хатами, – дід сей ще не блукав понад морем, журливо, не хвилі морської вітали його, вітали, вславляли його хвилі народу свого і чужого. Великий мистець був Менандр; ще змалку ласкаві боги наділили його хистом величним: під його руками каміння німе оживало і мармур

неначе аж дихав, і мідь ворушилась, слонова кість і дерево всяке, і глина – усе воскресало у постатях дивних. Слава Менандра далеко сягала: з'їздилися гості з далеких країв, і з Греції навіть старої, офіру в храмах херсонеських ласкавим богам принести та глянуть на пишні Менандрові твори.

– Щасливий Менандр молодий! – гукають повсюди. А він вполовину щасливий: не тішить гримучая слава, бо клопіт мистецький і клопіт громадський разом на душу його налягли і потьмарили промінь блискучої слави.

Розрісся, розцвів Херсонес, мешканці його діждались бажаного часу. Діждали, а все ж бо не ситі: в грудях у кожного б'ється елінське заavidливе серце, жада і себе ще дужче прославить, всю славу старої Еллади собі перейняти. Юнакові кожному сниться лавровий вінець тріумфальний. Сниться відець і мордує Менандра, муляє, наче терновий, безсонне чоло. Невпинно працює Менандр, щодень прибільшається праці, щодень нарастає і клопіт, – усе неkontентний Менандр. "Не те! все не те!" бубонить він сердито. Не бачить нічого Менандр молодий: ні веселощів гучних хлоп'ячих, ні гарних дівчат, що, як квіти за сонцем, кохано пильнують за ним; одне тільки й бачить, одним тільки й диха: так щоб навчитись ліпити та різать різцем, як в світі ніхто ще не різав, і тим Херсонес свій прославити в цілому світі.

З'їздив Менандр всю Елладу, кожен камінчик в Акрополі знає, кинувсь в Єгипет довічний, заносила його завзята думка і в східні таємні краї, і в Рим гордовитий. Втомлений, схудлий, суворий вернувся додому Менандр. Химерна думка все дровичь, спіймати ніяк не дається, бо ще не настав його час. Втомився Менандр і подався між люде відради шукати. Знайшлася відрада, ще й хутко: прегарна Феано вигнала з серця ту в'їдливу думку. Щасливо побрались коханці: рік перший пролинув і другий; на третій зірнула думка забута, до серця припала й ссе його, наче гадюка, мозок морочить і тіло в'ялить.

Горе Менандрові, горе! Не раз і не два одкривався коханій дружині, бажаючи щирої ради. Палка легкодуха красуня не хоче звертати уваги на дивні сні, на заміри величні, сміється з завзяття Менандра. Що день, що хвилина – все гірше. Став уникати Менандр у робітню: замкнеться сам на сам, тижнями його не витягнеш звідти, Феано ж палка репетує, жаліється родичам, вірним сусідам, а там старшині почала докучати, щоб кару яку на Менандра поклали, що з жінкою жити не хоче. Сходився рід увесь, вмовляли сусіди, втручались свої й не свої, – надаремне! Упертий Менандр одмовляє усім: "Повинен я те утворити, до чого великі боги надали мені вік і талан, і серце елліна. Невже ж ми на те присяглися жить-працювати на славу свого Херсонеса, щоб слово велике зломити для жінчиних примхів?"

Вирік і змовк. Заціпило кривим, сусідам, зникли поради з двору Менандра. Сам він відрікся від жінки і дрібних діток, замкнувся в робітні, пестить божевільну думку. Довго терпіти Феано несила: життя без кохання було їй немиле, і наглою смертю померла красуня палка. Очумавсь Менандр од думок, прочнувся од пекучого горя, вбирає померлу дружину, до трупа її припадає: і просить, і плаче, і хоче красою дружини востаннє й навік натішити очі. І ось затремтів, побілів, а очі заграли, мої зорі:

то давня химера з'явилась, то загадку мудру Менандр розгадав!

- Знайшов я, знайшов! - скрикнув Менандр божевільно. - Ось вона де, таємниця живої краси, склепилися очі блискучі, злиняли розкішні барви, в мрамур холодний та білий живая краса обернулась. Стривай же! Холодному каменю дам я фарбу, дам очі живі, дам погляд тим очам - і мрамур, і мідь оживе, і в постаті дивній і ти оживеш, моя страднице бідна, прославлюся я, і навіки я край свій коханий прославлю, - навіки!

Плинуть роки за роками. Втішається батько Менандр на любих дітей - Фалеса та Зою маленьку. А в темній робітні, куди не пуска він нікого, панує величняя постать богині Деметри: точнісінько жінка покійна, Феано; за нею з куточка Ерот виглядає. Багато-багато в робітні назбирано каменю різних фарбів: мрамур рожевий, білий, червоний і жовтий, слонової кості в'язанки, в скриньках камінці-самоцвіти, і срібла, і золота купи. Не скарб же ж ховає Менандр од людей; ховає він власні заміри величні.

Минуло ще кілька років. Зросли і Менандрові діти, і сам він пристарівсь: кучері чорні припали морозом, думки поорали колись прехороше обличчя, - нічого не бачить Менандр, бо він увесь клопоту повен: яку б то голівку найкраще придати красі-Афродіті? З кого б зліпить Геліоса? Де б зразок знайти для Арея?

Клопоту повний, вийшов Менандр невсипущий колись прогулятись в садочок пишний; садочок розвели Зоя з Фалесом над морем кругом по горі, посухам та вітру на злість, квітками засіяли рясно, кругом обвели кам'яною стіною. Тільки над кручею стінки немає: грає-співає там вічно хвилястє Чорнеє море. Часто Менандр на тім місці сідав і у моря питався поради. Ото собі йде на знайомий шпилечок, думи його облягли, і нікому його розважити, нікому дати відради. Згадав він покійну Феано: "Чого б то не жити в ладу та коханні? Чого б то, кохаючи серцем, не вчути того, що для мене дорожче над все?" Згадалось минуле кохання, згадалися палкі поцілунки і любая тиха розмова.

І справді: а ту ж саму хвилину почув він палкі поцілунки, і люблю розмову, й солодке зітхання: в гушавині темній під пишним рожевим кущем, до цілого світу німі і глухі сиділи коханці щасливі.

- Зоєчко! - скрикнув здивований батько. Сполохана дівчина здригнулась, скочила прудко і стала на рівні ноги перед батьком: лиця палали вогнем, стан колихався, неначе тополя під вітром, а очі, що досі спускала униз соромливо, враз підняла і глянула просто на батька - і чорнії очі засяли, мов зорі.

- Жива Афродіта! - скрикнув в запалі Менандр, і батьківське серце здавила, мов кліщами, думка: хто ж то посмів одбивати у батька таку несказанну красуню? Гляне-стоїть біля Зої якийсь чужоземець: стрункий, кучерявий, блакитні очі сяють, мов небо, на білім високім чолі залягла і відвага спокійна, і думка висока.

- Скажи мені: хто ти, о, хто ти, чудовий? Чи ти Геліос незрівнянний? Чи людська дитина, до бога самого подібна?

- Патроклom мене нарекли, з далекого Занте я родом. Не гнівайся, батьку ласкавий: так, мабуть, боги присудили, щоб саме в той час, як галера моя приставала, дочка твоя любя до берега вийшла, з'явилась як втілена мрія. І зглянулись очі з очима,

і серце до серця озвалось, – так, мабуть, боги присудили, і ось тепер бачиш, коханці щасливі, отут стоїмо пред тобою, – зглянься, наш батьку ласкавий!

Радість і щастя панує в Менандра в подвір'ї. Зоя з Патроклем побрались щасливо, а сам він в робітні кінчає дві постаті дивні: рожевого мармуру тіло вилискує, наче живе, от-от лиш не віє теплом; чорні агатові очі, як чорні зорі гискріють, темнії коси спадають, на білії плечі з-під золотого вінця – то Афродіта, богиня краси і кохання. З нею упоруч стоїть Геліос: білого мармуру тіло юнацької повне краси; горде обличчя усе облямоване пишним волоссям із щирого золота; очі – сапфіри блакитні. Третя постать – Арея, бога війни, темна спіжова, ще не дороблена й досі; все голови ще немає, тіло ж струнке та м'язке, скрізь напружились жили, немов мотузками його обплели, сувора постать повна відваги та гніву.

– Де б я побачив той вираз, який мені мариться в думці неясно? Сором! У нашім краю вже зовсім перевівся той образ! Мабуть, таки доведеться в Спарту далеку податись.

Так розмовляє Менандр, клопоту повний, не знає й не чує, що коїться в рідному краї. Скоїлось те, що й не раз вже бувало: встряв Херсонес у заavidливе око сусідам, не раз звертали непрохані гості до його з степів чорноморських. Ниньки вони налетіли, немов сарана, несподівано город кругом облягли: від кінського топоту, скрипу возів та незграбного дикого крику над городом стогін стоїть.

Замикано браму, на мурах утрое поставлено варту, старе й молоде виряджається хутко до бою. Байдуже Менандрові: так же ж сидить, як сидів, у робітні. Хіба се препинка? Хіба в Херсонесі вже війська бракує? Чи мури його не високі? Чи варвари справді зробились розумні та дужчі за греків? Нехай же гвалтують – він праці своєї не кине. А челядь усе надбігає, звісті приносить сумні-страшні. Ось і Фалес молодий: вбіг у робітню просто, кинувсь опукою батькові в ноги.

– Нещастя, наш батьку! Гине наш город! Сила ворожа зростає! Пустити мене, батьку, на мури!

Збентежений батько дивився на сина, і очі його засяли величним вогнем.

– Сину, надіє, відродо моя! Хай праведні боги підкреплять у правому ділі правницю твою! Іди ж, поспішай, офіруй свою силу рідній країні!

Вихром помчався Фалес, а батько стояв нерухомий, і з сяючих, гордих очей мимоволі випливали непрохані сльози. Глянув Менандр і схопивсь ча різець: "Ось коли викінчу дивную постать! Ось де втілитися має Арей!"

В городі гвалт, біганина, розпач жене непритомних мешканців, як буревій на морі бурхливії хвилі.

– Постаті дивні мої! Діти мої найдорожчі, мої олімпійці преславні! Де б вас сховати?

Клопочеться бідний Менандр, скликає всю челядь, звелів переносити скарб свій в печеру таємну над морем, відому для його самого. Ще не скінчили челядники праці, – ринула хвиля народу у браму, на плечах несуть вони тіло Фалеса, коханого сина. Кинувся батько до його з риданням, а друга хвиля уже напирє і зносить високу браму. Глянув Менандр і вжахнувся: люди не люди, і звірі не звірі; дикі, суворі, брудні,

напівголі, в шкурах звірячих; вовчі, медвежі морди на тім'ї стримлять; хвости теліпаються ззаду; в руках прездорові луки та дубові довбні тяжкі. Боронить подвір'я Патрокл, січе ворогів на капусту, а Зоя, біла, мов крейда, зброю йому подає. І не витримав бравий – упав, наче дуб під грозою, і хижа зграя в ту ж мить поскакала у двір. Не хоче вродлива Зоя датись у руки живою: як дика коза легконога, вона подалася проз сад аж до моря; догоня за нею вже настагає, вона ж, як метелик, звилася на скелю і раптом стрибнула у вільне море...

Орда оступила Менандра, дивуються всі на постаті дивні. І ось якісь двоє спустили пернатії стріли. Одскачили стріли од мармуру просто, зломилась і впали під ноги богам, а боги нерухомі стояли, спокійно пишались своєю красою. Тільки Менандр, як левиця, зненацька сполохана, раптом кидався, богів боронив: старий, незброєний, сивий, він страшно дивився на диких. І страх невимовний напав їх, покидали довбні і стріли, побігли усі, мов сполохані гуси, скупчились, наче ті вівці, у брамі. Остався Менандр сиротою і дякує мудрим богам, що робітню його і твори його захистили.

Минають роки за роками. Забув Херсонес про минулу лиху годину, ще дужче почав багатіть, і знов у йому, як бувало, усобиці яро киплять, роздирають громадське життя Херсонеса.

І так порішили правителі мудрі: ніж битись та свари чинити на глум та на втіху варварам хижим, оддаймося краще під дужую руку славетного Риму. І Рим не одмовив, дяка йому! Прислав своє військо, уряд встановив, потроху-помалу приборкали крила сваволі, потроху забрали усе, чим був дужий, багатий до того часу Херсонес, забрали міцними руками, сказали: "Се наше по праву". І став Херсонес замирати не в полі, не в чеснім бою, не в неволі ворожій, а в дружніх обіймах римлян, од їхнього догляду й ласки.

Нічого не знає Менандр, зовсім божевільний він став, оплакавши любих дітей, зовсім він людей одцурався працює невпинно та просить богів, щоб продовжили трохи ще віку, щоб викінчить цілий Олімп, поставити його в найкращому храмі на славу і честь Херсонеса, на диво прочанам, що сходились з цілого світу.

Прочули про діда чудного і римські гульвіси, зібрались юрбою, на те не вважають, що жаден з його земляків не посмів би йому заважати, коли він в робітні сам на сам, зібрались і з галасом сунули просто в робітню і враз остовпіли: пред ними одкрився Олімп нерухомий в красі несказанній. Один лиш Менандр престарезний впадав коло постаті Зевса, зітхав, бубонів сам з собою: "Старий ти і вбогий, Менандре! Розтратив нікчемно маєтки, не маєш чим славного Зевса оздобити так, як би варто було".

Мовчки вийшли один по одному римляни, побігли до пана свого, розказали про дивного діда. І другого ж ранку прислав до Менандра вельможа багаті дари: прислав і слонової кості, і золота, і срібла, щоб мав чим Зевса скінчити, як гідно. Древній мистець аж воскрес: і днює й ночує в робітні, працює, немов молодий, забув за снагу, і за голод, забув за літа свої древні: одне лиш працює, працює. І дивна постать виходить з-під рук майстерних! Слонової кості розкішнее тіло, в руках блискавки золоті, з золота ж куті, із срібла розкішнії шати, камінням оздоблені рясно ті шати, і очі горять самоцвітом,

якому ціни вже немає. Скінчив усе врешті Менандр, одійшов, подивився, одкинув струмента і впав перед постаттю ниць – і плаче й сміється...

Саме в той час із поїздом пишним прибув у подвір'я і римський вельможа. Лиш глянув – і римлянин гордий у ноги старому:

"Старче великий! Нема тобі рівного в світі! Фідій давнішній воскрес би, та й той уклонився б тобі! Я, римлянин, честь і краса свого війська, друг цісаря навіть самого, і я тобі, старче, вклоняюсь! Прийми се вітання, на завтра ж готуйся прийняти вітання од цілого краю. А ви, челядинці моторні, ідіть повістять херсонесцям великеє свято: з темряви, з тісного кутка під вольнее чистее небо, пред очі народу ми винесем рано безсмертнії твори Менандра. Ламайте ж бо лаври і мірти, зривайте квітки, заплітайте вінки незчисленні, пахощі зносьте, бики круторогі та вівці рунисті зганяйте! Божії слуги – жерці хай вбираються в пишнії шати! Всі ми помолимось вкупі, подякуймо вічним богам і Менандра старого вквітчаємо лавром! Та ні, не в тісному сьому Херсонесі лишати безсмертній красі: у Рим тобі, старче, дорога! Там цісар і військо, і тьми незчисленні народу вітатимуть тебе як гідно! Найкращії римські храми прославляться творами, старче, твоїми. Сам цісар нарече тебе своїм майстром. Од оплесків дружніх весь Рим заgrimить і слава крилата по цілому світі полине, тебе іменуючи, старче!"

Ще б, може, довго балакав великоречивий вельможа, так ветхий Менандр вже не витримав далі: зомлів, захитався і впав би, якби не піддержали люди. "Діждався!.. Діждався!.. Хвала вам, безсмертні!" – Менандр шепотів.

– Спочинь же, Менандре, а сонечко тільки устане, поїзд я пишний по тебе пришлю.

Усі розійшлися, замовкли хвали, море лиш під кручею грає та місяць червоний виходить з-за гір; ось він підбився угору, над хмарою став, і все загискріло під сяйвом його чарівним. Менандрові й досі не спиться: устав він, простує в робітню ще раз надивитись на рідні твори. І місяць слідком за Менандром прокрався у двері і променем срібним облив олімпійську красу.

"Щасливий я, боже, щасливий! Чому не діждала Феано, чому не діждалися діти кохані сієї хвилини? Досяг я свого. Прославиться рідний мій город, і, може, одвічні боги за щиру офіру мою будуть ласкаві, прихильнії до рідного краю... Що ж я кажу? Постривай лиш, Менандре! Завтра великеє свято... пишна жертва богам... лаври мені... з дозволу, по приказу римського пана?! А там наслідки візьмуть на славу великого Риму моїх найрідніших!.. Римові слава! А що ж Херсонесові з того? Нащо ж я жив, працював: на те, щоб сі чужоземці собі па користь однімали те в Херсонеса, що йому належить по праву?.. Щоб все одняли, а його занехаяли, і ім'я його щоб забулось, умерло для цілого світу?! Не буде ж того! Не дам я на посміх свій город! Не дам їм на їхню славу зерна своєї душі!..".

Що ж? З Римом боротись несила! Довго вагався старий. Місяць спускався над море і став примеркати, і море вщухнуло-здрімалось під ранок. "Любі мої! Мої рідні! Діти моєї душі! Я утворив вас, я ж і сховаю до слушного часу: наш час не настав або зовсім минувся. Згиньте ж ви краще укупі зо мною, ніж маю я дати вас в руки ворожі!"

З передсвіта клопіт Менандровим слугам, виносять з робітні богів, ставлять на кручі над морем: "Щоб Еос рожева не в темній робітні, а тут на роздоллі богів привітала, щоб ріднеє море заграло богам на добридень". Так мовив Менандр, потомлену челядь пустивши спочити, сам між богами своїми зостався на скелі; ще раз оглянув їх пильно, ще раз укляк перед ними, ще раз помолився і – всі їх одна по одній звалив у глибокеє море, нарешті і сам туди кинувсь... Лиш хвилі заграли, хлюпнули на берег, і змовкло усе: ніхто і не вчув і не вглядів, як ріднеє море сховало од заздрісних римських очей і пишну красу Херсонеса й того, хто так вірно любив свою країну.

Віки за віками минали, як хвилі на морі; знесли, потопили в безодні римлян, херсонесців і інших і місце мешкання зрівняли землею. А все-таки час, як і хвиля: то втопить в безодні, то знову виносить забутую давню билицю; і слухають люде нові ту билицю, і в людському серці лунає вона живою струною. Море під скелею плаче: "Немає, немає того, що минуло, воно не воскресне в колишній красі, лиш слава його не загине, як піна на хвилях, як дрібне каміння на дні...".

На голос тих співів сумних виходить Менандр престарезний, по березі тяжко ступає, розгортає дрібне каміння, все лічить, все тулить до купи, не звівши ліку – знов шукає і стогне, і в моря питає: "Скажи, чи минула навіки жадана година? Чи ще не настала?...".